

ЗОРАН АВРАМОВИЋ

ДА ЛИ ЈЕ ЦРЊАНСКИ БИО АНТИДЕМОКРАТА?

Да ли је Црњански био припадник „националистичке и фашистичке реакције” (М. Ристић); да ли је имао „симпатије за тоталитарне системе” (П. Протић); да ли је био „нацистички пропагандист” (Душан Бибер); да ли је „заступао фашизам” (М. Мирић); да ли је „опонашао модел и праксу националсоцијализма” (Р. Цветичанин, С. Даутовић)? Карактеристичан је запис Милана Грола: Црњански је „остао духовно фашиста иако је рђаво мислио о Мусолинију и Хитлеру”. Да ли је био „опчињен и пун дивљења националсоцијализму (М. Ристовић); да ли је водио „расистичку, антимиљитаристичку борбу” (Д. Чкребић); да ли је био „милитаристички и националистички настројен” (Н. Бертолино)? За ове тврдње, да је делио фашистичка уверења, да је био реакционар и сл. нису били потребни аргументи, нису биле потребне чињенице и анализе.

О политичкој мисли Црњанског у Краљевини и Социјалистичкој Југославији (а и после смрти) владало је уверење да је био симпатизер тоталитарних система, а то су били, пре свега, међуратни режими у Италији и Немачкој. То, другим речима, значи да је био противник демократских институција и вредности. Чињенице и појмови нису били препрека да се ова предрасуда шири. Фашизам Црњанског је у нашој књижевности и социологији оспорен, али се репови те политичке слике писца још увек вуку.

Нећу се бавити политичким етикетама о Црњанском (о томе сам писао у *Одбрани Црњанској*). Испитаћу његове политичке извештаје, оцене, ставове о личностима, догађајима и државама у којима је боравио и о којима је писао. Оно што осветљава његову политичку мисао нису неки поједини текстови већ историјско време кроз које је прошао. О његовом односу према тоталитаризму

и демократији може се судити у распону од 1925. до 1945. године, али и после Другог светског рата. Дакле, *истина је целина*, како је давно записао филозоф.

Појмовне разлике демократије и тоталитаризма. Теоријска мишљења о демократији од њених почетака, углавном се концентришу око плуралистичких институција у којима се политички одлучује и којима се контролише власт. Демократија доводи у питање политичке извесности. Уместо једнопартијског мира и сигурности, демократија уноси немир, неочекиваност и ставља све у покрет. Овај облик државне власти заснива се на два суштинска начела: слободи политичког организовања (поштовање правила и одбацивање политичког насиља) и слободи јавног говора и мишљења (медији).

Демократија ослобађа разлике у убеђењима, уверењима, ставовима. У демократији се брзо мењају погледи и схватања. Демократија отвара простор за такмичење између политичких група.

Демократију је најбоље схватити као систем процедуралних правила с нормативним импликацијама. Та правила спецификују ко има право да доноси колективне одлуке и којим процедурама те одлуке треба донети, без обзира на коју се област живота примењује (Кин, 1995: 124).

Друго суштинско обележје демократије је одбацивање насилних средстава. Демократија је систем институција које омогућавају мирну промену власти, њену контролу без употребе насилних средстава.

Фашизам и националсоцијализам су еминентно друштвено-политичка појава двадесетог века. Обухвата их појам тоталитаризма, а неколико карактеристика омогућује јасније појмовно разграничење од древних тиранија, оријенталних деспотија и апсолутних монархија. Тоталитарни системи укидају политичку опозицију, а њихова политичка структура власти уоквирују: 1) једна владајућа странка, без легалне опозиције; 2) употреба насилних средстава против политичких противника, 3) национални експанзионизам, борба за мањине и борба за колоније, 4) анисемитизам и супремација аријевске расе, 5) индивидуална слобода постаје плен државе, 6) антикомунизам је идејна основа и програмско начело. Тоталитарни покрети гушење слободе надокнађују демагогијом, социјалним решењима, задовољавањем основних егзистенцијалних потреба становништва, подстицањем националних осећања идејом одузете правде.

Како је Црњански разумевао политичке системе власти у Краљевини Југославији и Немачкој и Италији 1937–1940. године, у државама Северне Европе у којима је боравио као аташе за штампу или као туриста? Тачније, како је мислио о тоталитаризму и демократији у међуратном периоду Европе?

Мисао Црњанског о демократији и тоталитаризму не може се разумети ако је одвојимо од политичких прилика и његових животно-професионалних услова. Своје политичке ставове формулише у Краљевини, Немачкој, Шпанији, Италији, на путовањима по северу Европе, и после 1945. године. Он није био теоријски мислилац, нити социолог или политиколог. Његова мисао о политици заснивала се на општем знању о системима власти и богатој перцепцији прилика, догађаја и личности политике. У складу са својом елитистичком концепцијом друштвене структуре, Црњански више наглашава улогу вође и просвећених слојева у политичким пословима него народа, према коме заступа амбивалентне ставове.

У политичким приликама Европе између два светска рата, он је службено извештавао, писао о политичким стварностима у Краљевини Југославији, Италији и Немачкој, али није скривао и своје ставове о демократији и тоталитаризму. Да ли је био опчињен тоталитарним системима и одбацивањем демократије или је неутрални и критички однос показивао према оба ова политичка поретка власти у променљивим друштвено-историјским околностима?

Политичка (демократска) мисао Црњанског у Краљевини Југославији. Политичке институције и вредности које је бранио у Краљевини Југославији су монархизам и национализам патриотског типа. Часопис *Игеје* 1934/35, најбоље одсликава његов однос према демократији. Нема одбацивања овог облика државног поретка, али има критике. У *Игејима* критикује левичарске идеје и пароле без посезања за средствима репресије. Његова борба је била идејна. Бранио је монархизам, бранио је национализам патриотски схваћен, критиковао марксизам и комунизам.

Игеје. Предмет жустре политичке критике Црњанског су „салонски комунисти” као помодарски и неаутентични изданак левичарске опозиције. Црњански је марксистичко-комунистички поглед на свет схватао превасходно као пропагандистички транспарент на коме је исписана негација свега традиционалног и „свега што је наше”. Није инсистирао на политичком аспекту марксистичког покрета, на њиховој борби за освајање власти јер је био уверен у одсуство реалних могућности за тако нешто. Његово одлучно одбијање марксизма мотивисано је, пре свега, идејом

комунистичког одбацивања и неуважавања националне културне традиције. Треба истаћи и методе борбе Црњанскога против марксистичке идеологије. У тексту „Слабост наше одбране од марксизма” он изричито одбацује репресију као метод супротстављања. „Питање марксизма није полицијско питање, каквим га наша буржоазија сматра, оно је питање друштва, оно је питање борбе и отпора”.

У *Игејама* Црњански не пише о фашизму и националсоцијализму. У текстовима у којима брани идеологију државотворног национализма, нема основних елемента тоталитарних идеологија. Нема, дакле, антипарламентаризма, антисемитизма, култа вође, диктатуре националсоцијалистичке партије, средњих слојева, експанзионизма. Међутим, ако се његово разумевање идеје корпоративизма стави у контекст критике међуратног парламентарног живота (стална криза парламентаризма рађала је критике на различитим политичким и идејним претпоставкама), јасно ће се видети да неког трајног опредељења за ову идеју нема. Треба додати и чињеницу да је корпоративизам у време своје артикулације био предмет интелектуалних расправа у Европи (о томе у: *Политички сјиси Црњанској*, 1989).

Демократски искази у Босни и Војводини. Милош Црњански није подвргао критици демократске институције, као што су избори, јавност, влада, парламент, али је у народној маси свога времена видео живи песак мудрог политичког одлучивања. Корен његовог отвореног неповерења према политичкој способности широке масе људи треба потражити у непосредном суочавању с „демократском” стварношћу. У политичким репортажама из Босне 1925. године, то се најупечатљивије потврђује. Црњански је те године пратио сусрете министра Сршкића с грађанима и није могао, а да не запази провалу политичке необразованости и некултуре. Чуди се како министар не изгуби разум. „На свакој станици чекаху га бирачи, одбори, председници. Сви нешто ишту. Неки премештај, неки аграр, неки добровољце, неки печене муслимане, неки дуван, неки избор, неки тужбу суда. Један је тражио крштеницу.” („Слике и прилике око Сарајева”, *Време*, 19. 11. 1925). Народ у чијој колективној свести влада толика збрка не може располагати утицајем на битне политичке одлуке, и то ће бити лајтмотив неповерења Црњанског према демократији у Краљевини Југославији.

Црњански у свом критичком мишљењу о демократији има у виду рђаву праксу, а не демократију као систем политичких институција. Да је о таквој критици реч потврђују они текстови у којима афирмативно пише о политичким могућностима демократије. На путу по Босни он утврђује да би трому Босну покренули само

општински избори, на којима би нове политичке странке потиснуле „верске агитаторе звучних фраза и громопуцателних парола”. („Шта иште и шта жели Босна?”, *Време*, 21. 11. 1925). На општинским изборима би добили угледни и разборити грађани, а политичке страсти масе би спласнуле. У овом политичком суду о демократији, видимо, ни трага од конфузије.

Када је реч о односу Милоша Црњанског према демократији, посебно су занимљиви и неки други његови текстови из тог времена. У рецензији књиге успомена Михаила Полита Десанчића, он надахнуто пише о сељаштву Војводине, које пожртвовано чека испред гласачких места. „Али су најважнији и нама најближи детаљи изборних борби Политових, у којима се, последњи пут тврдо и поносито, појављује сељаштво под војничким терором и снегом и вејавицом, крај великих ломача, чекајући зору, да гласа за кандидата Светозара Милетићевог.” („Успомене Полит Десанчића”, *Време*, 30. 10. 1925)

Ови успутни коментари Црњанског потврђују његову свест о вредности демократије и критички однос према њеној неразвијеној пракси.

Монархистиа. Црњански је био одлучан бранилац политичких институција и вредности Краљевине Југославије, а попут низа других српских интелектуалаца и политичких странака, посебно је био привржен институцији уставне монархије. Такав однос према монархизму мање је био последица личног искуства Црњанског, а више укоренености монархистичке традиције у политичкој пракси и свести српског народа.

Гледишта о интегративној функцији монархије Црњански је доследно заступао у својим међуратним политичким текстовима. Дезинтеграцију и распад државе у највећој могућој мери може да спречи монархија. Тако, по његовом мишљењу, после грађанског рата у Шпанији краљ Алфонсо XII из династије Бурбона најбоље би могао да „помири и окупи поједине делове Шпаније”. Политичка снага монархије, по суду Црњанског, препознатљива је и тамо где је моћ монарха ограничена. Шведски краљ Густав V није имао уставну власт, али „сви добро знају” да краљевска породица има иницијативу у пословима владе и да утиче на развој догађаја. Исти статус је имала краљевска породица у послератној Енглеској. Њен утицај у унутрашњој и спољашњој политици није занемарљив. Штавише, поред фунте стерлинга, монархија је други сигуран стуб Велике Британије. (М. Црњански, „Британска монархија”, *El economist*, 16. 6. 1961).

Везаност за монархију је последица и државотворне свести Црњанског. Визија и остварење југословенске државе били су

надахнуће, занос и жеља краља Александра. Црњански није био спреман да преиспита своје гледиште о епохалном делу (Југославија – З. А.) краља Александра, упркос чињеници што је та држава била у свакодневним националним и политичким конфликтима и што је од руку њених држављана пао и сам краљ. Парадоксално је да у часу убиства краља Александра, Црњански са заносом пише о Краљевини Југославији као непролазном краљевом делу!

Краљевина Југославија се мучила да одржи и донекле унапреди демократски живот. После Шестојануарске диктатуре, парламентарни живот замире, али се обнавља. Шта се догодило са политичким и општим слободама у Краљевини Југославији? Црњански је био ван земље од 1936. године, али није напуштао своје политичке вредности – монархизам и патриотски национализам.

Да ли је хвалио режиме у Италији и Немачкој 1936/1941? Црњански је у својим текстовима *разликовао* праксу демократије и тоталитаризма у Шпанији, Италији и Немачкој.

Месец дана је боравио као новинар у Шпанији 1937. године, у којој је буктао грађански рат између националиста и републиканаца. Није се двоумио када је написао: „Франко је, пре свега, милитариста у најбољем смислу речи.” Критиковао је и његову употребу насиља против политичких противника Хила Роблеса.

Немачка. Два пута је боравио у Немачкој. После првог, 1928/29. године објавио је књигу *Књиџа о Немачкој* у којој на неколико места додирује политичке теме. Занимљиво је да Црњански похвално пише о улози Пруске у ширењу либералног права на слободан избор. Пруси су дали Немцима „опште, тајно, непосредно право гласа” (*Књиџа о Немачкој, Ирис Берлина, 1931: 256*).

Нису неважни ни искази о демократији што их је Црњански забележио 1928/29. године. Суочен с комплексношћу живота у међуратном Берлину, у коме ври од ирационалности човекових вредности, он закључује да му је „смешна свака демократија која има илузије о народу” (*Ирис Берлина, 1931: 261*). Међутим, на другом месту у књизи Црњански хвали уводнике демократске штампе и брани тезу да је немачка демократија у интересу Европе, Америке и човечанства (*Ирис Берлина, 1931: 267*).

Други пут службено борави у Немачкој у време успона Хитлера и пише за лист *Време*. Немачка политика је у знаку Хитлера и његове партије. „Партија у Немачкој је тоталитарна”, а на другом месту додаје: „Хитлер је свемоћан” (1937). А када даје свој коментар он сматра да „Хитлер и данашњи режим у Немачкој немају шта да очекују од социјалистичких држава или демократије” (27. 1. 1937). Које су то социјалистичке државе у то време? Какво је значење демократије? Црњански често повезује демократску

штампу са левицом. „Левичарска штампа у иностранству (да ли је то демократска штампа? – З. А.). Или: „демократије у понеким земљама не виде даље од носа, да обавештвају лажно и да живе од обмана и самообмана” (19. 11. 1937). Или: „демократска штампа верује у дипломатију каријериста. Само у таленат Хитлера, у спољној политици, мора да постаје комична, још увек сумња” (28. 12. 1937).

Црњански је разликовао демократски и недемократски поредак. За НСПД јасно тврди да је тоталитарна партија која је поистовећена са државом. Он пише о подели између „западних демократија и тоталитарног блока”. То су делом службени извештаји, делом сопствени коментари. Исказ „Хитлер је свемоћан” дескриптивни је суд, а не вредносни. Црњански описује националсоцијалистичке промене у правном поретку, у штампи, у Рајхстагу, као и отпор цркве хитлеризацији образовања. Нема ту опчињености и симпатија већ описа политичког живота под Хитлером и НСПД.

Критичке опаске о демократској штампи коју поистовећује са левицом није образложена, а није јасан појам левичарска штампа. Шта ова штампа „не види даље од носа”? Можда потцењује нарастајућу војну снагу Немачке или јачање њеног утицаја у Европи? И у овом случају ради се о некој врсти површне критике, не демократије као система већ демократске штампе, једног сегмента државног поретка.

Италија. Црњански пише за лист *Време* о Мусолинијевој Италији са јасном свешћу о подели између „западних демократија и тоталитарног блока”. „Италија, то је данас фашистичка партија” („Француска у Риму”, *Време*, 20. 11. 1938). Он пише да је Мусолинијева власт има форму плебисцита. У *Хиџерборејцима* записује: „Четрдесет милиона Италијана не мора више да мисли. Он мисли. Четрдесет милиона Талијана, очекује да чује само једног човека”.

У извештајима о текућем политичком животу Мусолинијевој Италије Црњански критикује штампу у демократијама (Француска, Велика Британија). Посебно поглавље површне критике демократске праксе чине политички текстови Црњанског писани у Риму 1938/39, у којима указује на пристрасност штампе у демократијама. Своју критику образлаже: а) необјективношћу демократске штампе, б) огромном улогом новца у јавном животу, ц) политичком конфузијом западноевропских влада. Демократска штампа, по суду Црњанског лажно обавештава јавност. Та штампа „вређа” и „плује” на Италију, а то мора нанети штету међудржавним односима. Западна демократија, тврди, дише ваздухом новца. „Новац вреди више од физичког здравља и памети, и талента, и морала” („Мусолинијев предговор”, *Време*, 16. 7. 1938).

Карактеристично је да се у овој критици капиталистичке демократије Црњански служи социјалистичким идејама. Друштвено и економско биће такве демократије одређује капитал и класна структура друштва. „Какве ужасне разлике” – пише у чланку „Мусолинијев предговор” – „види странац тамо у позориштима, у становима, у исхрани, у платама, у железници, у болницама, па и школама”. Западни министри су увек у „белим камашнама буржоазије”, а Мусолини је сваки дан с радницима и пољопривредницима. Демократије се критикује и као непрактична форма политике. Оне лако постају смушене, дезоријентисане. „Писац ових редова годинама се, са иронијом, борио код нас против левичара. Не зато што су левичари, него што је данашња демократија једна карикатура и горе још: конфузија” („Мусолинијев моменат”, *Време*, 9. 10. 1938).

Нису новац и капитал одлучујући чиниоци само унутрашњег живота западних демократија. Англосаксонске демократије и у међународној политици држе превасходно до својих материјалних интереса, али и до свог престижа („Између Кине и Јапана”, *Време*, 28. 12. 1937).

Црњански критикује штампу у демократијама зато што по његовом мишљењу не извештава објективно. Она „потпуно криво и олако оцењивање политичке снаге и моћи данашњег Рима” („Мусолинијев предговор”, *Време*, 16. 7. 1938). Ова штампа слаби објективност информисања. Она пише у складу са својим очекивањима, а не о стварима какве јесу. „Демократска штампа открива шта би желела. Прво да усами Мусолинија, а после да га смота. Мисли ли та западна демократија да ће на овај духовити начин превазићи г. Мусолинија?” („Потпис двеју империја”, *Време*, 21. 11. 1938). Такође, понавља своју оцену о недостацима демократије: „Демократија је конфузна”; „Демократа не види даље од свог носа”; „Демократија често нема величину морала” („Мусолинијев моменат”, *Време*, 9. 10. 1938).

Ово су дескриптивни судови Црњанског и не говоре ништа суштински о демократским државама. Критика штампе у демократијама није оспоравање система демократије. Он тврди да та штампа не разуме Мусолинијеву политику. Из овакве критике не виде се његови контрааргументи и није јасно на коју штампу мисли. Могућно је да се ради о једном или неколико листова. Он их не адресира, тако да се може закључити како једну или две критике поистовећује са целокупном демократском штампом. Надаље, није јасно зашто се он критички осврће на писање западне штампе о Мусолинију. Можда је био налог Владе и Амбасаде да се на тај начин додворе италијанском режиму који је пружао заштиту усташама (било их је око 2000).

О демократији у Северној Европи. Карактеристични су ставови о демократији у државама Северне Европе. Крајем лета 1937. године, дакле, исте године када пише о немачком национал-социјализму, Црњански је посетио више земаља Северне Европе: Велику Британију, Исланд, Норвешку, Данску, Шведску. У низу текстова писаних за *Време*, он формулише своја политичка и социјална запажања о друштвеним приликама у тим државама.

Искуство посете Великој Британији 1937. године, открива нам једно слојевитије разумевање енглеске политичке културе. Црњански најпре суочава своју претходну мисао са енглеском стварношћу. Физички улазак у другу културу, суочава странца са свакодневном, политичком и стваралачком културом, у густој мрежи чињеница и значења. Парламент и монархија су две кључне политичке установе британског политичког живота. Приликом посете премијера Чемберлена Мусолинију 1938. године, Црњански подвлачи да је енглеска политика у знаку њених интереса, да у своју политичку тактику увек када је то прилика укључује монархију и цркву. Чемберлен је учинио посету цару Виктору Емануелу, као и Светој Столици.

Пишући из Италије о енглеској политици, Црњански опет користи једно поређење са српско-југословенском политичком културом. Он је очигледно за политику пријатељства са Енглеском. У новинском извештају прекор је упућен онима који „код нас” мисле да би због пријатељства са Италијом могла бити заборављена Велика Британија. Црњански једноставно констатује. „И код нас Енглеска ужива велики углед” („Потпис двеју империја”, *Време*, 1938).

„Англоман се постаје”, записује Црњански, „тек ступањем на енглеско тло”. Реч је о једној економској сили и политичкој величини у којој је велика „култура, памет и душа”. Врхунац усхићења је, свакако, реченица у којој Црњански тврди да је енглеска књижевност довољна да замени све друге културе. „Довољно је познавати само два три енглеска песника па да се друга литература и не жели да чита”. („Импresiје из Шкотске”, *Време*, 1937).

У „хиперборејском” делу Европе, Црњански похвално пише о начину на који је решено социјално питање у тим државама, односу према природи и демократском уређењу.

Међутим, његову радозналост привлачила је и једна историјска вредност народа чији је посетилац био – његова борба за независност. Тако, народ Исланда се готово цео нови век борио против норвешких и данских краљева („Викинги и Скалди на Исланду”, *Време*, 4. 9. 1937). Тај народ држи до слободе и самосталне и независне државе чак и у тако безазленим стварима, као што су баште.

Исланђани гаје љубав према цвећу, вели Црњански, на свој начин, а не на дански. Вредност политичке независности бранио је и на Шпицбергену. „Међутим, ма каквог политичког уверења били, мора се признати да је та ствар лепа” („Туча око царства вечног леда”, *Време*, 10. 10. 1937).

Решење социјалног питања било је стални предмет пажње Милоша Црњанског. У Енглеској и Шкотској он открива два социјална лица поретка: друштвену беду на једном и богатство и просперитет на другом. Независно од тог запажања, он се у том тексту представљао као прави англофил. Одбацује све преузете представе о хладноћи, очају и досади Енглеске. „Британија је велика, не само као сила, богатство, индустрија него и као култура, памет, душа” („У граду Марије Стјуарт”, *Време*, 30. 8. 1937).

На Исланду, такође, није искорењено сиромаштво ни тежак живот. Међутим, у Норвешкој је социјална правда према нижим слојевима друштва на високом ступњу. Власт социјалиста у тој земљи не искључује приватну иницијативу. У разговору с главним уредником *Arbeider Avisena* он сазнаје да је норвешки радник индивидуалиста и да никад неће бити бољшевик, а Социјалистичка партија је подигла животни стандард радника и без фашизма. Црњански запажа да су Норвежани „један свет за себе”, али сви заједно „чине једно необично друштво”. У трамвајима седе заједно даме и радници. „Социјалистичка Норвешка богата је, безбрижна и пријатна” („Трондјем у Норвешкој”, *Време*, 30. 9. 1937).

У време посете Шведској, на власти је била Социјалистичка странка. Радничка класа у тој земљи има осигурање „првог реда”, а у Стокхолму универзитет даје најсиромашнијем ђаку све што му је потребно за студирање. Шведска је, тврди, најсређенија земља у Европи. У њој нема незапослености. Сељачке породице већ два века дају шефове партија и министре. Шведска је остварила социјално благостање (М. Путник, „Краљица севера”, Стокхолм, *Време*, 26. 5. 1936).

И Данска је земља која је успешно решила социјално питање. У њој се одржавају избори између конзервативаца, социјалиста и комуниста, „без крви и без разбијених глава”. Она живи у знаку земљорадничког живота и социјализма. Један начин финансирања уметности, уписан у тексту „На мору пива пливају старе грчке богиње”, открива не само вредност установе донаторства у култури него и успешност грађанског друштва. Реч је о једном фабриканту пива који је мали намет на сваку флашу пива уступио држави за потребе музеја (*Време*, 14. 3. 1937).

Коначно, ово путовање по земљама Северне Европе баца светло и на пишева схватања односа човека и природе. Двоструки

је изазов природе: њена лепота је неописива, али и њена борба с човеком је вечна. На далеком северу Европе, у „симфонији леда, воде и неба”, све се чинило „као нека фантастична бајка о човеку, о његовој храбрости и смрти”. У борби човека с царством леда, сви земаљски послови изгледају ништавни и празни. Споменик Амундзену, остаци експедиције генерала Нобила – све су то кости храбрих људи „који су умирали за резултате научних испитивања, а ти резултати су узвишенији од свих других резултата које даје економија, уметност или политика” („У царству вечног леда”, *Време*, 7. 10. 1937).

На Шпицбергену, Црњански је осетио сву „величину човека”. Сустрет с бескрајном модром празнином и пучином није раван ниједном ратишту. Остаци несталих експедиција изгледају као нека велика победа, „као весници тријумфа човечанства”. У тим непрестаним борбама човека с ледом (природом) он налази доказ да је дело човека изнад његовог мишљења. „Пред нашим бродом простирао се бескрај леденог ћутања. Мисли су нам само летеле даље. Оно што сам помислио тамо било је: да је *значајније дело од мисли* (подвукао З. А.), значајније је бити чистач ципела у једној експедицији, него и најузвишенији мислилац који у топлој соби размишља о Северном Полу” („Трагом Амундзена, Нобилеа и несрећног Андреа”, *Време*, 20. 10. 1937).

Ово античко наслеђе, да је *graxis* изнад *theorie*, само је део животне филозофије Милоша Црњанског. Тај исказ је, као и низ других, више последица тренутног усхићења у коме је чак реални живот постао комичан, а политика изгубила сваку вредност.

Како свет изгледа смешан тамо на Северу! Поред вести о руским авијатичарима, о експедицијама, о узвишеној борби људи са ледом, са маглом, са полом, долазе и вести о бестијалним сукобима у политици и цели говори неких европских величина које се понашају као клонови („Код остатака аеродрома генерала Нобиле”, *Време*, 19. 10. 1937).

Црњански, који је с толико жара писао о политичким збивањима, идеолошким становиштима, народним вођама, наједанпут све то квалификује као „смешно”. Али то је још једна потврда наше хипотезе о његовој непостојаности као политичког писца, и високог степена зависности његовог политичког мишљења од тренутне ситуације и душевног стања. Чињеница је да у обиласку неколико земаља са севера Европе, он афирмативно пише о демократским вредностима и институцијама. Ни трага од тоталитарне критике.

Ово нам говори да је ситуациони чинилац изузетно јако деловао у начину његовог политичког мишљења.

Различито о политичким слободама. Какав је био однос Црњанског према вредностима и институцијама политичке слободе у међуратном раздобљу? Он је објављивао опречне исказе о политичким слободама: од критичких до афирмативних. Ти ставови били су условљени конкретним друштвеним ситуацијама. Тако, негде се слобода изједначавала са анархизмом, негде се хвалила као мудар начин управљања државним пословима, а није мали број оних оцена у којима се иронично пише о слободи као политичкој немоћи.

На ратном попришту Шпаније, под утиском крвавих обрачуна, Црњански „открива” своје некадашње политичке илузије о политичкој слободи. Либерализам је, другим речима, илузија самим тим што није зауставио проливање шпанске крви. И не само проливање крви. У анализи пропасти шпанске монархије он тврди да се Примо де Ривера (пре 1931. године – З. А.) суочио са „хаосем полуделих парламентарних партија” („Зашто је пропала шпанска монархија”, *Време*, 6. 6. 1937).

На путу по Великој Британији Црњански констатује жаловост либералног политичког мишљења и праксе зато што не решава социјална питања. У социјалној и политичкој стварности интелигенција „неће, не може да увиди ма колико то тужно било, да живимо у доба сумрака либерализма” („Импresiје из Шкотске”, *Време*, 29. 8. 1937). Али у истом тексту може се прочитати похвала демократској штампи Велике Британије. „Да би се човек дивио државним институцијама енглеским, довољно је редовно читати новине!”

А немоћ или „сумрак либерализма” извире из неспособности ове политике да решава социјална питања, односно из неприлагођености новој индустријализацији и њеним социјалним последицама. „Либерална Енглеска је као једна дивна, старинска мелодија за ухо, али она не решава социјална питања” („Енглеска ратна морнарица упослила је масе беспослених”, *Време*, 31. 8. 1937). По његовом мишљењу, о социјалним питањима треба да брине заједница, а не појединац и његове слободне организације. Можда је ово најбољи пример амбивалентног става Милоша Црњанског према политичкој идеји либерализма.

Три године раније, као уредник *Игеја* одрицао је сваку политичку употребљивост „водњикавог либерализма”, али из једног другачијег критичког угла. Тачка ослонца његове суштинске резерве према либерализму била је идејна и политичка одбрана егзистенције Краљевине Југославије. Либерализам је синоним за

псеудослободу појединца и покрајинско-племенски партикуларизам. Да је Црњански разумевао либералне идеје као дисфункционалне у односу на моћ државе, потврђују на рељефан начин следеће речи:

По тој мудрости (либералном мишљењу – З. А.) држава би била пре свега зато ту да буде за личност удобна. Она би била Јелисејско поље за перипатетичка шетања и нагваждања политичара и бирача, стална тема препирке „интелектуалаца”, општа својина свих начитаних и несвршених ђака, доброћудна заједница у којој сваки може да игра како му ђеф свира и у којој село види своју срећу у слободи кувања ракије. Уз тобожњу јефтиноћу, трговине, саобраћаја, парничења и суђења. („Нацрт националног скупљања снага”, *Igeje*, 1934).

Неповољан суд о либерализму наговештен је у божићном броју *Времена* из 1935. године, („Бадњак блаженопочившег краља”), тврдњом о „напоаком појму слободе гласача” у таквом поретку власти. Уместо „лажног либерализма”, Црњански се у својим уводницима на страницама *Igeje* залаже за један особен тип колективизма, за државотворну идеологију „националиста свих нијанси”. У том раздобљу, дакле, његова критика либерализма била је мотивисана принципом државног разлога.

Пажњу истраживача, међутим, привлаче искази „лажни либерализам” и „напоаки појам слободе гласача”. Такви искази упућују на закључак да он разликује рђаву праксу и некакав неизвиперен појам либерализма, некакав „идеални тип”. Афирмативан став према либералним идејама у текстовима Црњанског може се прочитати, зачудо, те исте 1935. године, затим 1937, када путује по европским земљама, а нарочито после Другог светског рата, у текстовима писаним за *El Economist*.

У тексту о краљу Александру, као посебан педагошки квалитет у развоју младог краљевића, истиче чињеницу да је његов отац, краљ Петар, превео дело Џона Стјуарта Мила *О слободи* (*On liberty*). То је „прво поглавље једне велике биографије”. Неко ко коренито и доследно одбацује либерализам никада не би могао написати такву похвалу.

Да Црњански нема једносмеран став према либералном систему вредности, потврђују и његове рефлексије о политичкој историји Исланда и стварности Норвешке. Исланђани су основали парламент 930. године, и без хришћанства су добро знали шта је слобода, морал и правда. „У једној провалији између огромних стена већ године 930. почео је да се састаје сабор Исланђана, нај-

старији парламент на свету. Били су пагани. Али и без хришћанства они су имали висок појам слободе, правде, морала” („Викинги и Скалди на Исланду”, *Време*, 4. 9. 1937). Исте године, у Норвешкој, у току изборне утакмице за парламент, Црњански разговара с главним уредником листа Социјалистичке партије „Arbeider Avinsen” (тако транскрибовано, З. А.) и његов поздрав југословенском читаоцу не цензурише: „Поздрављам народ југословенски и желим му да ради на демократији и култури, а на добро мудрог и демократског развитка свих народа у Европи” („Социјално питање и сексуално питање”, *Време*, 25. 9. 1937). Нема сумње да би неки ортодоксни антилиберал заобишао поздрав главног уредника листа норвешких социјалиста.

Различити ставови Црњанског о политичким слободама као суштински важним за демократију показују да он не одбацује вредност политичке слободе. Негде увиђа немоћ слобода у спречавању ратова, негде слобода није у стању да умањи сукобе и националне сепаратизме (Краљевина Југославија) негде не решава социјална питања, али на Исланду хвали парламент стар хиљаду година, у Британији нема слободе ако нема слободе штампе. Хвали превод Миловог дела *О слободи*, краља Петра.

О демократији после Другог светског рата. Најдоследнија афирмација парламентарних институција и либералних вредности у текстовима Милоша Црњанског налази се на страницама листа *El Economist*, који је излазио у Аргентини под уредништвом Милана Стојадиновића. Живот у енглеским политичким околностима није могао да мимоиђе његову политичку мисао. Он сасвим тачно издваја институцију поделе власти као суштинску карактеристику парламентарног поретка. „Британски парламент нашао је кључ мудрости у тој промени партија које се смењују мудро, без инцидента, сваких четири или пет година, на изборима” (Милош Црњански, „Криза британског социјализма”, *El Economist*, 23. 9. 1960). Слично и у тексту о Шарлу де Голу. „У Великој Британији није популаран онај који умањује улогу институције парламентаризма” („Де Гол виђен очима Британаца”, 20. 10. 1962). У таквом типу власти у коме је смењивост владе легална, не постоје „дефинитивне” политичке победе, а слободни, непосредни избори само су начин да се провери ваљаност политике владе. Сви грађани имају правну могућност да бирају шефа државе на четири године, а то практично значи да јавно мишљење има огромну улогу у политичком животу земље („Кенеди или Никсон? Шта мисле Енглези?”, *El Economist*, 28. 10. 1960). Најзад, вредност парламентарног система огледа се и у томе што „спречава бирократију да тури свој нос

у личну слободу сваког човека” („Подмлађивање конзервативне партије”, *El Economist*, 19. 10. 1955).

У времену после Другог светског рата, о демократским институцијама и вредностима Црњански пише афирмативно. У његовим текстовима писаним за *El Economist* нема политичког скептицизма према демократском поретку. Сви социјални слојеви укључени су тако да све класе енглеског друштва имају поверење у демократију.

Међутим, у *Emбахарама*, када пише о демократији он ову реч ставља под наводнике. Тако када раздвајају дипломатско особље у Лисабону пред пут у Лондон једна група је „демократа”, а друга је присталица Стојадиновића (књига 4, стр. 26). Други пут када пребацује Симовићу да Черчил настоји да у страним државама, посредством „демократија”, смести своје људе међу парламентарне партије (књига 4, стр. 61). Ови наводници треба да значе да је то демократија само по имену.

У схватању политичке слободе, преплићу се код Црњанског критички и афирмативни искази. Оцене о лажном и истинском либерализму само су наговештене, без ширег разматрања појмовне разлике. У тренуцима када је, по његовом уверењу, требало бранити државу Краљевине Југославије, индивидуална слобода и њена парламентарна заштита се умањују. Приликом боравка у демократским европским државама, пређашњи политички суд биће измењен у корист слободних избора, слободне јавности, парламента. Све те идејне и сазнајне осцилације у схватању либерализма могу се опет објаснити у кључу већ уочене превласти политичких интереса и непосредног доживљаја М. Црњанског над његовим рационалним мишљењем.

После повратака у Југославију 1965. године, ретка питања новинара тицала су се његовог политичког мишљења (*Исиунио сам своју судбину*, 1994). Позван да каже нешто о политици и демократији у Југославији, Црњански тачно запажа да се овде сви „баве, већином само политиком” и да не би шкодило мало интелектуалног песимизма (1971). А оно што је рекао о демократији у СФРЈ, доказ је и његовог политичког карактера: „Ако се демократија разуме као вишепартијски систем онда је у Југославији нема. Ако је разумете као притисак широких маса, онда је има”. Довољно од некога ко је био проскрибован као антидемократа и реакционар.

Да је имао дара за политичко мишљење показују и одговори у којима се разматра промена у употреби политичких средстава и политичкој свести током времена. Тако, тврди да је време насиља као средства у политици прошло. „Није данас време за револуције, да изађете на улице, подигните барикаде и спремни сте да

погинете. Слободе се добијају систематски, деценијама, док успе оно што је било ускраћивано пре тога” (1972).

Закључна оцена. Сада можемо да одговоримо на питање: да ли је Црњански био противник демократије? Важно је разликовање између описивања и оцењивања политичке стварности из службене позиције и личних ставова о демократији и тоталитаризму. Такође, у неколико деценија од 1925. до 1940. и после 1945. године, Црњански у *различитим личним ситуацијама и друштвено историјским приликама*, пише о (не)демократским властима, личностима и догађајима. Он их описује, а понекад и вреднује, записује и своје коментаре. Пажњу привлачи израз „данашња демократија” у његовим текстовима. Овај израз несумњиво сугерише закључак да Црњански у свом критичком мишљењу о демократији има у виду, пре свега, рђаву праксу, а мање демократију као систем политичких институција. Да је о таквој критици реч, потврђују они текстови у којима афирмативно пише о политичким могућностима демократије. Ако прихватимо претпоставку да су ти *посредни* судови о вођама тоталитарних држава били тачни, остаје чињеница да појединци често мењају начин свог политичког понашања, било због новог знања о догађајима или измењеног интереса, или пак због душевног стања. Чињенице овог истраживања показују, када се повуче разлика између службених извештаја, новинарског описа и личних ставова, колико су оптуживања, осуде и критике Црњанског за симпатије према тоталитарним системима биле неосноване.

Црњански није разумевао демократију као једнакост услова, нити као институционални аранжман одлучивања. Његов однос према демократији био је помешан: 1) *скептичан*, а изворише таквог односа може се извести из формалистичког одређења кључне демократске вредности – владавине народа. Право *веће броја* у демократији изазивало је одбојност свих мислилаца елите, а и сами теоретичари демократије су упозоравали да већина не мора бити критеријум истине и правичности. Још је Алексис де Токвил указивао на могућност тираније већине у демократији, што је историјско искуство на трагичан начин потврдило. То је, заправо, темељни парадокс демократије: народ је суверен, одлуке се доносе у име већине, а појединци на интересно хетероген начин (не) партиципирају у суверенитету и одлучивању. „Што се мене тиче, чини ми се смешна свака демократија, која има илузије о народу” (*Ирис Берлина*, 1931: 261). То потврђују изрази као што су: „Демократија је конфузна” „Демократа не види даље од свог носа”; 2) *похвалан*, када је реч о вредности независности, установама парламента и

слободне речи у земљама Северне Европе. Када пише о Краљевини Југославији и Северној Европи, нема ставове против о забрани различитих политичких опредељења, нема залагања за укидање политичког и медијског плурализма. Хвали демократску штампу у Француској: „Њен рад против Немачке је сјајан, невероватно тачно виде у чему је немачко питање” (*Лујтоис*, Париз, 11); 3) *критичких* оцена о демократији, парламентаризму, марксизму и комунизму има, али нема антидемократских ставова. Критика неких делова демократског поретка (штампе) није негација система демократије. Уосталом, појам демократије мења значења у зависности од друштвеноисторијске ситуације и конкретног друштва. А бројни мислиоци уочавају неке проблеме демократије који су неотклоњиви. Берtrand Расел, на пример, тврди да је „завист основа демократије”, да је под плаштом једнакости проширен распон зависти (свако сваком завиди у разним областима живота). Затим постоји тенденција слабљења ауторитета власти, слаби врлина дисциплине и послушности зато што јача индивидуалистичко схватање живота.

За одговор на постављено питање може се употребити један вид компаративног поступка. У теоријском мишљењу о демократији утврђени су критеријуми за разликовање демократског, антидемократског, недемократског и торалитарног мишљења и деловања. Карактеристике *демократској* мишљења и понашања су: толеранција другачијег става, слобода политичког организовања, поштовање нормативног поретка, право на критику, подршка плуралистичким институцијама, мирно решавање сукоба. Недемократска мисао и понашање се испољава у оквиру вишестраначког политичког система, а препознаје се кроз непоштовање личних и других слобода али не и забранама, залагањем за јачу контролу јавног мишљења, подршком ограничавању начина информисања, критиком у једном правцу, било власти било опозиције.

Карактеристике *антидемократској* мишљења и понашања акције су против вишепартијског система, строга контрола медија, некритичност према употреби силе у друштву, селективан однос према личностима у јавности. Од антидемократске мисли до до тоталитарне праксе само је један корак. Кључна обележја тоталитарног мишљења и деловања су апсолутизација државе са једнопартијском владавином или у облику личне диктатуре, употреба физичке силе према противницима, судски прогон противника, строги надзор над културом и медијима (Аврамовић, 1998, 2000, 2002, три књиге о демократији).

Када имамо у виду анализиран однос Црњанског према демократској и тоталитарној стварности европског међуратног раздобља,

као и теоријске критеријуме за разликовање ова два политичка облика мишљења и понашања, можемо да закључимо да није био антидемократска личност, а још мање присталица тоталитаризма. Није се залагао за политичку дискриминацију, нити за забрану политичких партија и медијских слобода. Поштовао је нормативни поредак сваке државе. Његова политичка мисао и понашање нису били „чисти”, као што то није ни код једног политичког субјекта. У службеним извештајима и самосталним ставовима о институцијама, политичким личностима, догађајима и вредностима током педесет година свог живота, очигледне су помешаности неких карактеристика демократског и недемократског начина његовог јавног мишљења. Али нема *ипрактичној* антидемократског и тоталитарног залагања. Његова јавна мисао, у распону од пола века живота, *ипрејтежно* је на страни демократских институција. Није користио насилна средства у свом деловању нити је подржавао употребу овог метода у политичком животу. Сасвим је извесно да није био против демократских институција. А против одређених личности, деловања, ситуација – да. То је закључна тврдња овог истраживања.